

Dood en begraven

Luc Devriese

Deel 1. Vrouwen apart

Virginie Loveling beschrijft de 'Damesmissen' bij begrafenissen in een rijk milieu

Een kerkelijk begrafenisgebruik dat ons nu volkomen vreemd is, maar dat lijkt op wat bij Joodse en Islamitische godsdienstige plechtigheden gebeurt, was destijds het celebreren van zogenaamde 'damesmissen', in de 19de eeuw steevast als 'messes pour dames' aangekondigd op rouwkaarten en 'lettres de faire part'. Van die damesmissen liet Virginie Loveling (1836 – 1923) een pregnante beschrijving na in haar postuum verschenen novelle *Het Onze Vader* ⁽¹⁾. Ze behandelde dit aspect van een plechtige begrafenis vanuit een voor haar tijd niet zo vanzelfsprekende invalshoek: vanuit een waarachtig aangevoelde vrouwelijke visie. Hoewel de schrijfster bepaald niet overliep van sympathie voor de katholieke religie en ze haar gevoelens ook hier niet verborg, is er geen reden om aan het waarheidsgehalte van het hiernavolgende fragment te twijfelen.

Het gaat er in Gent zonderling toe met lijkplechtigheden: het is of alles berekend ware om de nieuwsgierigheid en de ontvankelijkheid der vrouwen voor aangrijpende indrukken te beteugelen. Als het uur van den dienst op half elf is gesteld, halen de rouwkoetsen de dames om kwart voor tien uur te hunnen huize af. De kerkdienaar, in vol ornaat, met het 'Police' in zilverborduurtsel op de borst en de staf in de hand, wacht ze op de stoep aan den ingang af, en leidt ze achtereenvolgens door een zijbeuk, boven een paar treden en naar de apsis achter het hoogaltaar, waar tegen den ronden eindwand verscheidene kapellen zijn. In eene of meer dezer worden de zoogenaamde 'damesmissen' gelezen. De daar verbannenen zien niets van wat gebeurt. Nauwelijks kunnen ze, van hun gebeden afgetrokken, scherp aandacht leenend, het licht gerol van den aankomenden doodswagen hooren, daarna het geschuif der zolen en het plechtig aanheffen van den Gregoriaanschen zang, begeleid door schallend orgeldreunen, doch alles gedooft en gedempt...

... Evenals de dames voordat de hoogmis begint, binnen komen, moeten ze heen, voordat ze eindigt. Nadat de bel tijdens de nutting driemaal geklonken heeft, verschijnt voor de bijzonderste rouwdraagster de kerkdienaar met zijn staf - het kenmerk van zijn eereambt - groet diep, waarop de neergeknielden oprijzen en de eenen na de andere op één rij

(1) LOVELING, V., *Het Onze Vader*. Opgenomen in de bundel *Van hier en Elders*, Van Rysselberghe en Rombaut Gent, 1925.

D. O. M.

M. M.

Vous êtes priés d'assister au service funèbre qui sera célébré en l'église de St. Jacques, Samedi 15 Janvier 1842 à 10^h 1/2 heures du matin, pour le repos de l'âme de Monsieur François Pierre Vanhove, Avoué à Liège, près la cour d'appel à Gand, décédé le 30 Décembre 1841 à trois heures de relevée à l'âge de 64 ans & 8 mois, muni de tous les secours de notre très Sainte Eglise.

Les messes pour les Dames se feront dans la même église durant le service, à la chapelle des morts.

R. I. P.

Lith. de F. de S. Gysels, à Gand.

De doodskaart Vanhove (1842) laat in de Gentse Sint-Jacobskerk een scenario veronderstellen zoals beschreven door Loveling. De kapel waarin de damesmissen gelezen werden, is blijkbaar daartoe speciaal bestemd of versierd (la chapelle des morts).

M

Mijnheer LODEWIJK VANDEN EEDEN, Mijnheer EMIEL VANDEN EEDEN, Vrouw EMIEL VANDEN EEDEN, geboren HORTENSIA VERBRUGGHE, Mijnheer JOANNES VANDEN EEDEN, Mijnheer GUSTAAF VANDEN EEDEN, Vrouw GUSTAAF VANDEN EEDEN, geboren OCTAVIA DAEYS en hunne dochter JULIA, Mijnheer POLYBOOR VANDEN EEDEN, Mevrouw ELISA VANDEN EEDEN en Mijnheer NIKOLAAS VANDEN EEDEN, hebben de droefheid U het smartel onherstelbaar verlies kenbaar te maken welk zij komen te ondergaan in den persoon van

VROUW

VIRGINIA VERVALCKE,

hunne teergeliefte Moeder, Schoonmoeder en Grootmoeder respectief, geboren te Leuven, den 11 September 1815 en overleden te Gent den 10 dezer, na eene kortstondige ziekte, ontvangen hebbende de Rechten onzer Moeder de H. Kerk.

Zij bevelen hare ziel in uw godvruchtig aandenken.

De Dienst (lijk tegenwoordig) welke U'ed. verzocht wordt bij te wonen, zal geschieden in de parochiale kerk van den H. Jakobus, Zaterdag 22 dezer, om 10 uren 's morgens.

De Begroefing zal plaats hebben op het Kerkhof van St-Amandsberg.

MEN ZAL VERGADEREN KATHELIJNENSTRAAT, 99, OM 9 1/2 UREN 'S MORGENS.

De Dames-Missen zullen plaats hebben in de zelfde kerk, van 9 1/2 ure tot midnachts.

Z. A.

Gent, den 20 September 1883.

Gent, Th. Henseloot, St-Jacobnieuwsw. 20.

De doodsbrief van de weduwe Vervalcke (1883) vermeldt damesmissen in dezelfde Sint-Jacobskerk die een bredere tijds-spanne beslaan dan de eigenlijke begrafenisdienst.

De andere kaart (Vander Waerden) betreft een dienst in de Caermerskerk (Vrouwenbroers) met op hetzelfde moment Messes pour Dames in de Sint-Niklaaskerk. Bij Vanhove was de begrafenis zestien dagen (!) na het overlijden; bij de twee andere negen dagen. De afkorting Z.A. bij Vervalcke betekent dat er geen geschreven antwoord verwacht werd (zonder antwoord, sans reponse). De vermelding deux cartes (Vander Waerden) betreft waarschijnlijk broodkaarten: aparte kaartjes bestemd voor de armen die daarmee een brood, dikwijls met een geldstuk in gebakken, konden krijgen. De lithografieën op de kaarten, beiden van de drukkers F. & E. Gyselynck, te Gent koplopers in het genre, vertegenwoordigen twee populaire 19de-eeuwse typologieën. De ene stelt een fictieve kerk voor naar het neogotische ideaalmodel van toen. De andere bevat overvloedig versierde tijdsymbolen: de zandloper met vleugels (symbool van het vervliegen van de tijd, hier in vleermuisversie) en de slang die in haar eigen staart bijt (ouro-bouros, symbool van de eeuwigheid: zonder begin of einde). De doodshoofdjes en gekruiste beenderen, symbolen van vergankelijkheid en vanitas (ijdelheid van alle dingen), vormen een aardige omlijsting, geheel en al naar de smaak van de tijd.

de kerk verlaten. Ze doen het meest met gebogen hoofd, zedig naar de vloerstenen kijkend, die mager met stroo zijn bedekt bij de hoogste diensten.

Niets mogen ze zien van den zwartbehangen, hooge baar, door een bosch van dikke, brandende waskaarsen omgeven, als in een apotheose van licht; niets van de ceremonieën van het rondgaan der officieërende priesters om de katafalk, de middelste der drie in zwartfluweelen kazui-fel met zilveren franjes; de twee anderen elk aan een kant de afgeronde panden er van openhoudend voor het slingeren van het walmend wieroekvat. In de groote kerk met hare dikke pijlers en hooge gewelven, die in het donker blijven; waar de bonzende orgelharmonie en de traagsleepende, dieptreffende tonen van den Gregoriaanschen zang zoo machtig weergalmen, en de gekleurde ruiten de dagklaarte temperen, als door edelstenen schijnend met zachte schittering; uit al die pracht der lijkstaatsie in een katholieke kerk, welke wereldsche ceremonieën zelden evenaren, zijn ze uitgesloten.

Damesmissen in Oost- en West-Vlaanderen

Tot zover het relaas van Virginie Loveling. Het wordt bevestigd in de summiere beschrijving van dergelijke damesmissen gegeven door Valerie Meillander in een van haar bijdragen in het boeiende tentoonstellingsboek *Rendez-vous met magere Hein*.⁽²⁾ Het waren afzonderlijke missen voor vrouwen opgedragen hetzij in een zijbeuk of koorkranskapel van de kerk waar de uitvaartdienst plaatsvond, hetzij in een andere kerk of kapel. Het gebruik zou verdwenen zijn omdat het ongelijktijdig beëindigen van de diensten voor vrouwen en man-

(2) MEILLANDER, V., *De passage in de kerk*. In: *Rendez-vous met magere Hein*, Museum voor Volkskunde, nu Huis van Alijn, Gent, 1986, p. 58.

De gebarsten schedel op het gedachtenisprentje van Fredericus Hanssens (Harelbeke 1834 - Gullegem 1884, druk Gernay - Gillon, Kortrijk) en de vervallen grafstede bij Clémence Marie Ghislaine van de Woestyne, née d'Hane Steenhuuse (overleden te Gent in 1866, lith. J. Hemelsoet, Gent), laten weinig ruimte voor levend begraven, integendeel ...

nen als hinderlijk gevoeld werd. In tegenstelling tot de eigenlijke 'hoge' uitvaartdiensten die met indrukwekkend decorum gecelebreerd werd, zoals Loveling zo pakkend beschrijft, waren de damesmissen vermoedelijk heel sobere korte missen, zonder gezang en orgelklanken. Enkel het gemurmel van de misgebeden was te horen. Het waren, wat men noemde 'gelezen' (niet gezongen) missen (messes basses). Meestal werden er meerdere missen na elkaar aan eenzelfde altaar, of min of meer gelijktijdig aan verschillende altaren gedaan door verschillende priesters.

Virginie Loveling lijkt in haar openingszin te suggereren dat dit een typisch Gents gebeuren zou zijn. In zijn studie over begrafenisgebruiken in West-Vlaanderen beschrijft Maurits Van Coppnolle ook damesmissen als een 'eigenaardig gebruik' dat ook te Brugge bestond: *Elke Brugse parochiekerk had haar speciaal zijaltaar in een beuk of zijkapel. De dames kenden dit altaar en zo was de ganse middenbeuk uitsluitend bezet door heren.* (3) Uit een beperkt onderzoek in de collectie drukwerken "Van wieg tot graf" in het Documentatiecentrum voor Streekgeschiedenis Maurits Gysseling (DSMG) te Sint-Amandsberg blijkt dat dit in meer Vlaamse steden voorkwam. Naast Brugge en Gent werden voorbeelden gevonden in, Oostende, Aalst en Dendermonde. (4) In de Brabantse steden Brussel en Antwerpen werden geen sporen van dergelijke missen aangetroffen, in Sint-Niklaas evenmin. Hierbij moet opgemerkt worden dat in de DSMG verzameling enkel het Gentse materiaal zeer uitgebreid aanwezig is. Een systematisch onderzoek in diverse collecties kan meer zekerheid geven over de geografische verspreiding van het gebruik.

(3) VAN COPPENOLLE, M., *Uitvaartgebruiken in West-Vlaanderen*. In: *Volkskunde*, 1951, jg. 52, p. 126.

(4) Beschrijvingen van damesmissen te Dendermonde bij STROOBANTS, A. *Van de wieg tot het graf*, Dendermonde, 1989, p. 69 en bij STROOBANTS, A., PEË, L. *Begrafenisgebruiken te Dendermonde. Funerair erfgoed van de O.L. Vrouwekerk*, Dendermonde, 2000, p. 10.

Plaats en uur konden verschillen. Soms, zoals in de beschrijving hierboven, werden de damesmissen gelezen in dezelfde kerk en op hetzelfde uur als de eigenlijke dienst, maar in een andere ruimte. Dat kon uiteraard enkel in de grote stedelijke parochiekerken die over zijkapellen of (allicht bij voorkeur) over een kooromgang met kranskapellen beschikten. Bij families die een kasteel of buitenverblijf op het platteland bewoonden, kon het voorkomen dat de dienst in de plaatselijke dorpskerk werd gehouden, terwijl de damesmissen in een stadsparochiekerk gelezen werden. In Gent gebeurde dat meestal in Sint-Baafs of Sint-Michiels. Bij nog andere vond de uitvaartplechtigheid in de stedelijke parochiekerk van de overledene plaats en werden de damesmissen in een kloosterkerk gelezen. Meestal gebeurde dat tegelijkertijd, maar het kon ook op verschillende dagen of uren.

Uit het voorhanden zijnde materiaal blijkt dat het gebruik enkel bestond in vermogende milieus die betaalden voor de 'hoogste' (duurste) uitvaartdiensten van het type beschreven door Loveling. Dat was een opvallende constante in de geraadpleegde verzameling. Vandaar ook dat de doodsbrieven met vermelding van 'damesmissen', op een zeldzame uitzondering na, in het Frans gesteld zijn. In de jaren 1800 waren dergelijke brieven of kaarten trouwens enkel in dat milieu gebruikelijk. Zowel bij begravingen van vrouwen als van mannen konden damesmissen gelezen worden. Het kon dus gebeuren dat de enige vrouw aanwezig in de kerk tijdens de uitvaartdienst de overledene was.

Vermeldingen van afzonderlijke damesmissen worden al onder de oudst bewaard gebleven doodsberichten aangetroffen (eerste kwart 19de eeuw). In hoeverre deze praktijk nog verder teruggaat tot vroegere situaties is ons niet bekend. Het gebruik stierf uit omstreeks halverwege vorige eeuw. De laatste vermelding in de DSMG collectie betreft een overlijden in 1956. Te Brugge was het in de jaren 1943 – 1945 nog algemeen. De laatste dergelijke begrafenissen gebeurden er in 1947. (5)

Met bijzondere dank aan Christiane Van Winkel

(5) VAN COPPENOLLE, M., 1951, p. 126.

Deel 2. Levend gekist

Grafangst

Een paar eeuwen geleden werden lijken heel snel na de dood begraven. Op het platteland deed men dat tot in de 19de eeuw meestal nog dezelfde dag. In de steden verschenen echter vanaf het laatste kwart van de 18de eeuw ordonnanties over de 'doodstekens', de tekens waaraan men de dood met zekerheid kon vaststellen. Men begon zich alsmear meer vragen te stellen over het precieze tijdstip van overlijden. De verplichte tussenperiode werd eerst op één dag, later op anderhalve dag gebracht. Zelfs bij grote epidemieën begon men minder snel te begraven. Terwijl men vroeger daarbij heel haastig placht te werk te gaan, werd bij de 19de eeuwse uitbraken van cholera het verbod op onmiddellijk begraven nog verscherpt. Vooral in rijke milieu's werd de begrafenis zo lang mogelijk uitgesteld, soms tot drie weken ⁽¹⁾. Al die maatregelen waren ingegeven door de angst om levend begraven te worden. Dit gevoel ontstond in de jaren 1700 en bereikte in de 19de eeuw een hoogtepunt. Het verschijnsel kreeg zelfs een naam: taphephobia (grafangst). De praktische problemen die de al dan niet verplichte wachttijden meebrachten, leidden tot de oprichting van gemeentelijke (dodenhuisjes op kerkhoven) en private mortuaria ⁽²⁾.

In een heel beperkt aantal gevallen was er waarschijnlijk wel echt sprake van levend begraven. Bij epidemieën is dat wellicht gebeurd. Aandoeningen met symptomen zoals catalepsie, coma en hypothermie kunnen de getroffen en een schijn geven van dood: de schijndood. Maar meestal lag het optreden van lijkstijfheid (rigor mortis) gepaard gaand met positieveranderingen in het lichaam, aan de basis van de 'tekens van leven' die waargenomen werden bij doden. Ook microbiële gisting in het darmstelsel met ontsnappende gassen tot gevolg, kon ontvankelijke zielen in verwarring brengen ⁽³⁾.

Jules de Saint Genois laat een krijser aan het woord

Honderden 'levend begraven verhalen' werden opgetekend. Het meest beroemde is Edgar Allen Poe's *The premature burial* waarin grafangst in al zijn verschrikkelijke details beschreven staat. Tientallen min of meer serieuze boeken werden aan het verschijnsel gewijd. Ook bij ons liet grafangst de geesten niet onberoerd. In 1862 liet de zeer productieve literator - geschiedvorser - provinciaal archivaris - hoogleraar - universiteitsbibliothecaris - politicus en eerste voorzitter van het Willemsfonds, baron Jules de Saint-Genois (Sint-Kwintens-Lennik 1813 – Gent, 1867, officieel beroep: rentenier) een verhaal verschijnen waarin onder de titel '*Herinneringen van eenen Krijser*' aan de obsessie voor het thema levend begraven een merkwaardige invulling gegeven werd ⁽⁴⁾. Het kortverhaal is onze aandacht waard, niet zozeer

(1) Een Gents voorbeeld uit 1842 met 16 dagen tussentijd is te zien bij een van de afbeeldingen in deel 1 van 'Dood en begraven'.

(2) Over de invloed van grafangst op het uitstellen van begrafenis in onze streken: HOLLEBOSCH-VAN RECK, Y. Het sterfhuis. In: *Rendez-vous met Magere Hein*, Museum voor Volkskunde, Gent, 1986, p. 19-20.

(3) Een bijzonder levendige (!) beschrijving van o.a. de ontbindingsprocessen na de dood is te vinden in *De weg van lichaam en ziel van de medicus-bacterioloog C. MIMMS*, Elmar, Rijswijk, 2000, pp. 374 (oorspronkelijke, meer accurate titel *When we die, what becomes of the body after death*, Londen, 1998). Over grafangst op p. 157-158 in de vertaling.

(4) Het verhaal werd samen met nog tien andere opgenomen in de bundel *De ring van den Aertsbisschop en andere novellen*, Gent, Van Doosselaere, 1862, p. 171 - 179. Behalve één verhaal dat oorspronkelijk in het 'Nederduitsch' geschreven was, werden de teksten door de auteur zelf vertaald. Het boekje is raadpleegbaar in het Documentatiecentrum DSMG te Sint-Amandsberg (in de collectie Oost-Vlaamse auteurs, uitgaven, drukken en thema's COVLAUDT). Een bundel met een gelijkaardige titel, verschenen in 1854 met slechts drie teksten, mist dat van de krijser. Een oorspronkelijke Franse uitgave is ons niet bekend.

omwille van het onderwerp, maar omdat het zich onder arme mensen afspeelt. Beschrijvingen uit die tijd van hoe het er bij hen aan toeging, onder meer bij overlijden, zijn zeldzaam. Daarom geven we, hier en daar ingekort, de meest markante feiten weer uit de vertelling. De citaten staan cursief ⁽⁵⁾.

Het verhaal had de auteur, zo wil hij ons laten geloven, uit de mond van een *reeds bejaerde krijscher* opgetekend. De verteller van dit verhaal *die van den eersten January tot den een- en dertigsten December, aenhoudend eenen lijkgeur verspreidt, was altijd goed gezind. Als hij huiswaerts keert, zingt hij gelijk een hovenier, die enkel tulpen te kweeken zou hebben. Hij slaept beter dan een rozenkind in zijne wieg. Geen het minste visioen, geen het ligste spook verschijnt in zijne dromen. Indien hij droomt, is het van de herberg, waer hij daegs te voren zijn partijtje piket heeft gepeeld, van den ommegang op H. Sacramentsdag, welke gister voorbij zijne deur is getrokken, van zijnen hond, dien hij heeft moeten versmoren, omdat hij dol geworden was. Hij geniet een zekeren welstand; zijn huishouden is zindelijk en hij heeft bloempotten op de vensters zijner slaepkamer.*

De man was in zijn vak waarachtig levenswijs geworden. *Sinds lang ben ik van gevoelen, zo beweert hij, dat een mensch in de aerde werpen niet droeviger is dan te helpen om er op de wereld te brengen; deze staet ze bij in het begin van dien harden kamp des levens, die allen, rijk en arm, groot en klein zwaer valt, gene staet hen op het einde bij. Er is tuschen eenen vroedmeester en mij geen ander verschil dan tusseen een poortier die eene deur opent, en eenen die ze sluit.*

Paardje spelen op de kist

Na de uitvoerige voorstelling van de krijscher komt Jules de Saint Genois met diens verhaal voor de pinnen. Het betreft *een zeer eerlijke timmerman, uitmuntende werker, die vroeg opstond en laet arbeidde, om in de immer aengroeiende behoeften zijner familie te voorzien.* Hij was wel niet zo'n arme *slokker* als de luitjes die, over de schouder gegooid, zonder kist door een krijscher naar het kerkhof gedragen werd. Voor een timmerman zou dat erg geweest zijn. Maar toch ... de armoe van de timmermansfamilie speelt een cruciale rol in het verhaal, zoals we zullen zien.

Te midden van der hitte van de zomer van 182... had de brave man in de volle zonne de kruin van een dak hersteld. Op het middaguer was hij, met zweet bedekt, half geroost, terug gekomen om zijn eetmael te nuttigen. Maer nauwelijks zat hij aen tafel, of hij voelde zich door eene duizeling aengegrepen; hij viel achterover, en bood alle teekens aen van eenen mensch, die eene geraektheid krijgt. Al de hulpmiddelen, in der-

(5) De typografie is aangepast voor de y (naar ij) en de tussen-ij (naar j).

gelijk geval aangewend, werden als nutteloos beschouwd. De geneesheer verklaerde zonder aarzelen dat de dood ogenblikkelijk was geweest.

Wat de vrouw en de kinderen van de timmerman toen deden of uitspookten, lijkt naar ons gevoel nauwelijks geloofwaardig. Maar misschien werd wat hierna volgt, in de eerste helft van de 19de eeuw als perfect normaal aangevoeld. De mensen waren immers zoveel meer vertrouwd met de dood dan nu het geval is. ⁽⁶⁾ De werkmensen waren heel klein behuisd en arme weduwen moesten kost wat kost blijven werken om rond te komen. De krijser van de Saint Genois vertelt verder:

Des anderdags had de diepbedroefde weduwe met deze haest, welke arme lieden hebben om zich van een lijk te ontmaken, het lichaam in de kist laten leggen, in afwachting dat men, na de vier-en-twintig uren uitsstel, waertoe de wet verplicht, tot de begraafing zou overgaen. Vervolgens had zij zich naer heur werk begeven, terwijl zij het stoffelijk overblijfsel van haren man in het kamerken op de eenige verdieping, en hare twee jonge kinderen, het eene van vijf, het andere van zeven jaren, in de keuken aen zich-zelven overliet.

De twee onschuldige schepselkens, die het verlies dat zij ondergaen hadden, nog niet beseften, toefden niet zich aen hunne gewone spelen over te leveren. Weldra, door eene onverklaerbare nieuwsgierigheid aangedreven, klommen de kinderen de trap op en drongen het sombere kamerken binnen. De doodkist lag op twee stoelen; op eene met een stuk linnen bedekte tafel brandde een geel waskeersken. Dit ongewoone schouwspel in deze kamer, waer zij dezen nacht niet gelijk anders geslapen hadden, verbaesde hun uitermate. Echter gewenden zij weldra aen deze voor hen nieuwe voorwerpen. Zij begonnen te spelen met de waskeers en den palmtak, in het wijwater gedoopt, waermede zij zich vermaekten elkander te besproeijen. Daerna zag men ze achter malkander rond de twee stoelen loopen. Eensklaps sprong de oudste schrijlings op de kist, gevolgd door zijnen broeder, om er houtpeerdje op te spelen, met de handen en voeten op het dennen planken kloppende, die het lijk huns vaders inhielden.

Maer eensklaps stijgt een ongewoon gerucht, versmoorde kreten van onder hen op. Verschrikt verwijderen zij zich in allerijl van de doodskist, die zij weldra van de rechter naer de linker kant zien beweegen. De arme kinders, die niets van dit geheim begrijpen, snellen naer den trap, loopen de straet op en schreeuwen tot de bureu dat er daerboven eenen groten koffer is, die van zelf voortgaet. Groote verbaesdheid onder de oude wijven, men omringt de kinders, men ondervraegt ze, maer ze kunnen nauwelijks spreken zoodanig zijn zij met schrik bevangen.

(6) HOLLEBOSCH-VAN RECK, Y., Spelen, spellen, genotartikelen en vermaak suggereren de vertrouwdheid met de dood. In: *Rendez-vous met Magere Hein*, Museum voor Volkskunde, Gent, 1986, p. 106-109.

En precies op dat moment natuurlijk loopt daar onze krijser voorbij die meteen meent te begrijpen wat er aan het gebeuren is. Hij stormt de trap op en hij *vindt er de doodkist half open, en ter aerde geworpen en eenen man die tracht om er uit te komen. De timmerman was na een doodslaep van twintig uren tot het leven terug gekeerd.* De krijser, aan heel wat gewoon, moest bekennen dat hij onder de indruk was.

Geluk bij een ongeluk: armoedige kist met slecht gevoegde planken!

Enkele dagen later gaf de verrezen timmerman aan de krijser een gedetailleerde en plastische beschrijving ten beste van zijn gewaarwordingen in de kist: *Mijn log en ijskoud hoofd was van binnen brandend heet, als een gloeiend ijzer. De verschrikkelijkste gedachten botsten er in tegen elkander. Ik voelde mij leven, en toen het mij scheen dat ik een mijner leden kon opheffen, was ik als in eenen looden vorm opgesloten. Wanneer ik geloofde te roepen en te spreken, hoorde ik in het binnenste van mijnen schedel een dof geruisch, gelijk dat eener afgelegene klok of eener verre geschuts-losbranding. De worsteling tussen lichaam en ziel was ijselijk.*

Maar eind goed, al goed. O! geluk, alles was niet verloren, de kist verroerde, ik was dus nog niet begraven. Ik waegde eene uiterste pooging die de lijkbaer op den vloer deed vallen. De slecht genagelde scheel raekte los. Ik kon mijn armen loskrijgen. En de gedegen vakman besluit zijn verhaal met kennis van zaken: Heden zegen ik den Hemel mij arm genoeg gemaekt te hebben, opdat mijne doodskist van slecht gevoegde planken vervaerdigd, mij de noodige lucht gelaten hebbe om niet verstikt te sterven op het oogenblik dat God mij het leven weergaf!

Krijzers en bidders

Begrafenisondernemers die zich over alles ontfermen, zoals we die nu kennen, kwamen slechts in de 20ste eeuw op. Hun voorgangers – te Gent is Kieckepeest (1773 - 1833) nog steeds een roemruchte figuur – bekommerden zich enkel met wat na de lijkdienst moest gebeuren. (7) Tot aan de Franse tijd waren de alexianen, (cellebroers, schokkebroers, oudere benaming matemannen) daarmee belast.

De hierboven beschreven *krijsscher* was een lijkdrager, wellicht in dienst van zo'n begrafenisondernemer. Getooid in lange zwarte mantels en grote sombere hoeden haalden de krijzers of reeuwers de doodkisten uit de sterfhuizen om ze naar het kerkhof te brengen – in de woorden van de Saint-Genois: *hetzij in een rijtuig, volgens het vermogen en den toestand der overledenen met twee of vier paerden bespannen, hetzij eenvoudigweg op hunne schouders getsorcht, gelijk*

(7) In die betekenis aangegeven in het Gents Woordenboek van Lievevrouw - Coopman. Niet te verwarren met de historische 'creesers' die amok maakten bij opstanden ten tijde van de Bourgondiërs en Karel V. Ooggetuigenissen uit Brugge en Ieper verschenen in *Rond den Heerd*, Brugge, 1880, jg. 15, p. 199 en 214. A. D(uclos) beschrijft hierin heel kort Brugse 'krijsschers van de lijkkoetse, elders Reeuwers genoemd, die achter de lijkkoetse ten kerkhovewaart gaan. Eertijds gingen ze nevens de lijkkoetsen ten kerkhove, met groote hoeden en lange mantels dragende bernende flambeeuwen'. Volgens een reactie hierop (ondertekend X) bestond te Ieper hetzelfde gebruik, echter zonder flambeeuwen. De krijzers werden er toen stilaan lijkdraggers zoals we die nu nog kennen.

een gewone last, en in een slecht stuk zwart laken gewikkeld, indien de familie van den armen slokker, die gestorven is, niet in staet mogte zijn de magere knollen te betalen. Een droevig en aenstotelijk schouwspel, dat de openbare liefdadigheid met een weinig goeden wil zeer gemakkelijk aen de voorbijgangers zou kunnen besparen. (8)

Krijzers of reeuwers mogen niet verward worden met bidders of aansprekers. In West-Vlaanderen werden deze laatste ook 'nodere' genoemd. (9) Dat waren lieden die burens en kennissen baden (verzochten, uitnodigden) begrafenisplechtigheden bij te wonen. Bij uitvaarten in min of meer welgestelde milieu overhandigden ze rouwkaarten en deelden ze broodbonnen uit. In *Rendez-vous met Magere Hein* lezen we dat de eerste professionele lijkbidders te Gent in de 18de eeuw opdoken. In 1734 werden *achttien koopbare officien ofte bidderschappen van vrye bidders* ingesteld. Te Brugge was dat al in 1672 gebeurd. (10) Deze bidders namen geleidelijk aan de taak over van de 'knapen' (boodschapper) van de gebuurten, broederschappen, wapengilden en ambachten die daarmee tot dan toe belast.

Krijzers en lijkbidders plachten de zware last van hun professionele droefenis wel eens in drank te versmoren. Kanunnik Duclos schreef dat de Brugse krijzers in 1670-1672 'oude mannekens' waren die 'soms tijds wat krank op hun benen stonden van genever drinken'. Ook bij onze noorderburen, waar ze kraaien genoemd werden, kon dat gebeuren. Een tekst uit *De begrafenis van tante Bet* (tekst Jos Brink, muziek Wim Bokkinga) moge dat verduidelijken:

*Zo hebben wij haar juist begraven met veel eer
Wij lagen bloemen bij haar neer
We gooiden allen een schop zand nog op de kist
En toen begon voor ons de pret beslist
We namen de kraaien mee
Die hun best hadden gedaan
Zo zijn wij weer naar huis gegaan
Schele Jans vond het zo saai
Maakte een twostep met een kraai
En bij de harmonica zong tantes papegaai*

*En 's avonds laat zag je de dronken kraaien
Heen en weer door de Jordaan heen zwaaien
We zongen, door de jenever lekker vet:
Lang leve onze tante Bet
Zij heeft de hele poet ons nagelaten
De neven en nichten zongen: Leve de legaten
Met een knokpartijtje eindigde de pret
De begrafenis van ouwe tante Bet*

(8) Tot aan de regering van Jozef II waren begrafenissen een uitsluitend kerkelijk gebeuren. In de tijd dat het verhaal zich afspeelt, was het lijkenvervoer nog steeds in handen van de kerkfabrieken. In de eerste helft van de 19de eeuw speelden deze het eigenlijke begraven door aan particuliere ondernemers. Samen met de status van de kerkhoven als sacrale gebieden gaf dit monopolie aanleiding tot de zogenaamde kerkhovenoorlog die vooral te Gent met grote heftigheid gestreden werd (MEILLANDER, V., *De lijkweg*. In: *Rendez-vous met Magere Hein*, Museum voor Volkskunde, Gent, 1986, p. 41-43.

(9) VAN COPPENOLLE, M., *Uitvaartgebruiken in West-Vlaanderen*. In: *Volkskunde*, 1951, jg. 52, p. 106.

(10) A. D(UCLOS), 1880, p. 199.

Doodskisten

Nog in de 19de eeuw werden veel lijken enkel gewikkeld in een stuk lijnwaad of in matten, zelfs in stro vervoerd en begraven. ⁽¹¹⁾ Dat werd toen echter stilaan als onacceptabel ervaren, zoals duidelijk blijkt uit de tekst hierboven. In de parochies ontstonden broederschappen die zich beijverden om de leden een 'fatsoenlijke' begrafenis te bezorgen. De stedelijke overheid richtte in 1863 een *Genootschap der Begraving der stad Gent* op met als doel de bijdragende leden een kist te bezorgen. Het Weldadigheidsbureau (voorloper van onze OCMW) leverde vanaf datzelfde jaar een kist voor wie 'van den arme' begraven moest worden. Op het platteland werden de planken voor de kist in de 19de eeuw lang op voorhand aangeschaft. Vaak hoorden ze zelfs bij de huwelijksuitzet. De doodskist werd meestal geleverd door een schrijnwerker. Het beroep van gespecialiseerd kistenmaker ontstond in het laatste kwart van de 19de eeuw. Pas in 1880 verscheen een eerste vermelding van een 'doodskistenmagazijn' aan de Korte Meer in de Gentse 'Wegwijzers'. In 1899 waren er al acht. Enkele jaren geleden hebben we de vitrines met doodskisten uit de Hoogpoort zien verdwijnen. Heel wat buitenlandse toeristen vonden die zonderling en luguber...

Met die doodskisten kon overigens ook nog wel een en ander mislopen. Een voorgebod van de Gentse schepenen uit 1512 leert ons dat de heren van de wet op de hoogte gebracht werden van de *beschaemhede die broeders up de veste ende zwarte zusteren daghelicx hebben ende ondervinden inde kisten daer inne zij de overledene legghen*. Het betrof hier de alexianen op de vest bij de Oude Houtlei en de zwarte zusters belast met lijkverzorging en begravingen. Zij hadden flink last met slechte kisten: *door de dinde (dunte) vanden berde, zo dat de naghelinghe niet ghehouden en connen de dode lichamen*. Dat gebeurde vooral als men die van solders ofte cameran doet met gevolg dat die *hemlieden ontschieten ende ontvallen up den hals*. De schepenen verordenden dat de niemand *eenich kistbert* mocht zagen, doen zagen, kopen, verkopen, kisten van maken en verkopen van minder dan een halve Gentse duim (13,5 mm) dik. ⁽¹²⁾

Archeologische onderzoeken, zoals de zeer uitgebreide opgravingen op het Gentse Sint-Pietersplein enkele jaren geleden uitgevoerd, toonden aan dat kistbegravingen lang niet algemeen waren. De verst van de kerk verwijderde lijken liggen in volle grond of in eenvoudige houten kisten. Naarmate men dichterbij het kerkgebouw worden de resten van kistversierselen talrijker. Grafkelders komen enkel voor bij en in het kerkportaal, waar ze een overgang maken naar de begravingen in de kerk zelf. ⁽¹³⁾ De oudste doodskisten dienden trouwens enkel om de doden te vervoeren. Aan de grafput of bij de grafkelder werd het lijk er uit getild en zonder kist begraven.

(11) Een post in de Gentse stadsrekeningen van 1471-1472 (f. 51v) aangehaald in VAN WERVEKE, A., *Begraven*, Gent, 1899, p. 15 (Overdruk bewaard in Stadsarchief Gent, Nota's Van Werveke: 'Item ghegheven den broeders up de veste vanden lijnwade en de matte daer de vors. inghele (tkint ghejusticieert den 31 oct. 1474) inne begraven was...'. In de Franse tijd werd een verbod op het begraven in stro van kracht (Een voorbeeld van ingrijpen door de overheid in het Archief OCMW Gent, DG 6, Briefwisseling jaar X, Franse Republiek).

(12) VAN WERVEKE, A., 1899, p. 15-16. Uit de schepenenregisters BB, f. 37 bewaard in het Gentse stadsarchief.

(13) VAN DEN BREM, A., VERMEIREN, G., *Archeologisch vooronderzoek op het Sint-Pietersplein en aan de Tweekerkenstraat*. In: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Gent, 2004, deel 58, p. 44-50.

Levend begraven als straf

In de eeuwen die aan de taphefobie vooraf gingen bestond levend begraven als straf. Het was een doodstraf die alleen op vrouwen toegepast werd. Deze straf, uit de Germaanse oudheid afkomstig, was courant in de middeleeuwen en bleef behouden tot in de 17de eeuw. Ze werd uitgevoerd voor misdrijven waarvoor mannen tot de dood met de strop of met het zwaard veroordeeld werden. Voor de vrouwen kon ook de brandstapel. Een bijzondere vorm bestond bij mannen veroordeeld voor fraude gepleegd in verband met grondeigendom (veruit het waardevolste goed in die tijd: grondbezit was het kenmerk bij uitstek van de vrijen!). De ongelukkigen werden rechtopstaand stevig ingegraven tot aan hun middel. Het bovenlichaam werd afge-maaid en verbrand; de as in de wind verstrooid. ⁽¹⁴⁾ De zeldzame verwijzingen naar deze gruwelijke praktijk dateren uit de 13de eeuw.

... en Pier la la tot slot

Van een heel ander kaliber is de beruchte volksfiguur Pierlala die met iedereen en met alles spotte, ook met de dood. ⁽¹⁵⁾ Die kon niet zomaar gekist worden:

*Als Pier la la int kistje lag
Met zijn twee billekes bloot
En iedereen die wist en zag
Dat Pier la la was dood.
De klokken luidden biem bam bom
Maar Pier la la kwam wederom.
'k Ben hier, zei Pier la la, sa sa,
'k Ben hier, zei Pier la la.*

In een versie door Hippoliet Van Peene uit 1856 is het nog duidelijker:

*Er komt een dooden uit zijn graf,
Hij smijt zijn kiste's deksel af;
't Ben ik, zei Pier la la ,sa sa
't Ben ik, zei Pier la la.*

Met dank aan Christiane Van Winckel en Adrien Brysse

(14) VAN WERVEKE, A., *Bijdragen tot de Geschiedenis en Oudheidkunde van Vlaanderen*, Gent, 1927, p. 113-115; VAN CAENEGEM, R., *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de 11de tot de 14de eeuw*, Brussel, 1954, p. 166.

(15) Het lied ontstond volgens Jan Frans Willems in de tijd van Louis XIV. Talloze meestal politiek geladen varianten verschenen tegen het einde van de jaren 1700 en tijdens de hele eeuw die daarop volgde (CLAEYS, P., *Les chansons de Pier la la*. In: *Notes et souvenirs*, deel II, Gent, 1904, p. 301-307).